

VESTIGIS DEL NEOLÍTIC FINAL AL BARRI DEL RAVAL DE BARCELONA: ESTUDI DE LES RESTES TROBADAES AL CARRER REINA AMÀLIA

VESTIGIOS DEL NEOLÍTICO FINAL EN EL BARRIO DEL RAVAL DE BARCELONA: ESTUDIO DE LOS RESTOS ENCONTRADOS EN LA CALLE REINA AMALIA

VESTIGES DE LA FIN DU NÉOLITHIQUE DANS LE QUARTIER DU RAVAL DE BARCELONE: UNE ÉTUDE DES RESTES TROUVÉS DANS LA RUE REINE AMÀLIA

Presentem les restes arqueològiques de cronologia neolítica documentades a l'excavació arqueològica d'urgència realitzada en dos fases (2003-2004) al solar situat al carrer Reina Amàlia 16-16 bis de Barcelona. El conjunt d'estructures de Reina Amàlia es defineix per tendir cap a una forma circular i per estar formades per acumulacions de pedres de diferents tipus i formes, apareixent dipositades a l'argila sense cap mena de material que les lligui. L'aïllament de les restes dins del context neolític de la zona i la manca d'activitat combustiva associada a les estructures dificulten la seva interpretació. Entre les pedres que les componen s'ha documentat abundant material ceràmic, macrofauna, malacofauna d'origen marí, així com conjunts d'indústria lítica. Basant-nos en la tipologia ceràmica hem assignat a aquest conjunt d'estructures una cronologia provisional pertanyent al Neolític Final (2500 a.C/2000 a.C. Grup de Veraza).

Paraules clau: Neolític final. Veraza. Reina Amàlia. Molí barquiforme. Gerra d'emmagatzematge. Malacofauna marina.

Presentamos los restos arqueológicos de cronología neolítica documentados en la excavación arqueológica de urgencia realizada en dos fases (2003-2004) en el solar situado en la calle Reina Amalia 16-16 bis de Barcelona. El conjunto de estructuras de Reina Amalia se define por tender hacia una forma circular y por estar formadas por acumulaciones de piedras de distintos tipos y formas, que aparecen depositadas en la arcilla sin ningún tipo de material que las una. El aislamiento de los restos dentro del contexto neolítico de la zona y la falta de actividad combustiva asociada a las estructuras dificultan su interpretación. Entre las piedras que las componen, se ha documentado abundante material cerámico, macrofauna, malacofauna de origen marino y conjuntos de industria lítica. Basándonos en la tipología cerámica, hemos asignado a este conjunto de estructuras una cronología provisional perteneciente al Neolítico final (2500 a. J.C.-2000 a. J.C. Grupo de Veraza).

Palabras clave: Neolítico final. Veraza. Reina Amalia. Molino barquiforme. Jarra de almacenamiento. Malacofauna marina.

Nous présentons les restes de chronologie néolithique documentés grâce aux fouilles archéologiques d'urgence développées en deux phases (2003-2004) au n. 16-16bis, rue Reina Amàlia de Barcelone. Le groupe de structures de Reina Amàlia est caractérisé par une tendance à la forme circulaire et elles sont formées par des accumulations de pierres de différentes typologies et formes, lesquelles apparaissent déposées dans l'argile sans être reliés. L'isolement des vestiges par rapport au contexte néolithique de la zone et la manque d'activité combustive associée aux structures dificultent son interprétation. Entre les pierres que les composent on a documenté abundant matériel céramique, macrofaune, malacofaune d'origine marine, ainsi comme industrie lithique. La typologie céramique associée à ces structures nous a permis de les dater dans le Néolithique Finale (2500 a.C/2000 a.C. Group de Veraza).

Mots-clefs: Fin du Néolithique. Veraza. Reina Amàlia. Moulin barquiforme. Jarre de conservation. Malacofaune marine.

Introducció¹

La zona de la Ciutat Comtal on es localitza el jaciment de Reina Amàlia, el barri del Raval, ha estat definida tant geogràficament com geològicament com el Pla de Barcelona, el qual està format per un territori comprès entre el Mediterrani i la Serralada Litoral d'est a oest, i entre els rius Besòs i Llobregat de nord a sud.

A partir de l'evolució geològica que ha experimentat el Pla, els estudiosos han acabat distingint dos sectors ben diferenciats: el Pla de Dalt i el Pla de Baix. Nosaltres ens detindrem especialment en el Pla de Baix, el qual s'estenia des de l'esglaó natural que separa el casc antic de l'Eixample fins al mar. Aquest sector presenta una seqüència geològica on predominen estrats compostos de materials fins aportats, d'una banda, pels torrents i rieres que baixaven de Collserola, i de l'altra, ben bé a la franja litoral, pels corrents marins². El jaciment es localitza, en efecte, al peu de la muntanya de Montjuïc, molt a prop de la línia de costa, on en temps prehistòrics el paisatge era una plana coberta de boscos amb petites elevacions solcades per torrents i rieres procedents de la serra de Collserola. Aquest fenomen natural d'escorrentia juntament amb les aportacions detrítiques dels rius Besòs i Llobregat i l'acció de l'home provocaren un assecament dels estanys marítims i l'avançament de la línia de costa fins a adquirir la fesomia que li coneixem avui dia³.

Així doncs, en el neolític el clima era més càlid i sec que en períodes anteriors conformant el que coneixem com a clima mediterrani, on els boscos dominants eren d'alzines. En aquest context és on es van desenvolupar les comunitats neolítiques que es troben a Sant Pau del Camp i que s'establiren prop d'una llacuna costanera on, probablement, es realitzaren activitats agrícoles i ramaderes, complementades amb la recollecció, la pesca i la caça (Granados, Puig, Farré, 1993). Aquest jaciment és el que ha donat major nombre de restes de cronologia neolítica a la ciutat de Barcelona. Les excavacions van ser portades a terme pel Centre d'Arqueologia de la Ciutat al

Parc de Sant Pau del Camp (1988-1990) i a la Caserna de la Guàrdia Civil de Sant Pau del Camp (1990-1991). Es documentà una primera ocupació neolítica (neolític cardial-epicardial) de caràcter global i estable però de durada incerta. Després que durant molts anys la tradició historiogràfica afirmés que durant la prehistòria la zona estava ocupada per pantans i, per tant, no era apta per a la vida humana, l'establiment en aquest indret d'un grup de pobladors que practicava una agricultura i una ramaderia incipients quedà demostrat gràcies als vestigis descoberts.

LES ESTRUCTURES

El jaciment del carrer Reina Amàlia 16-16 bis es correspon amb una parcel·la urbana de planta rectangular amb una superfície total de 873,50 m². La cota sobre el nivell del mar és de 25,21 msnm.

Va ser sota la superfície d'un estrat d'argiles d'origen al·luvial on vàrem registrar una major densitat de restes arqueològiques, essencialment cinc estructures de cronologia neolítica en diferent estat de conservació (U.E. 125, 135, 137, 138 i 139). En aquest estrat argilós que les cobria (U.E. 119) es va registrar la presència de material arqueològic (ceràmica, fauna...) des d'època moderna fins a època neolítica. El material va aparèixer dipositat des de la superfície de més modern a més antic, sense barrejar-se. Això ens porta a concloure que aquest estrat està compost d'una base geològica homogènia dins la qual podem distingir diferents moments i graus d'antropització sense poder dilucidar diferències a nivell geològic.

Algunes de les estructures es mostraren superficialment alterades, probablement pels treballs agrícoles a què van ser sotmesos els nivells que les cobrien, o per la construcció d'estructures modernes just al damunt⁴. En seria un exemple l'estructura 125, on, sobre l'argila que la cobria, s'assentava una sabata de fonamentació moderna.

Les estructures neolítiques localitzades (imatge 1) estan formades per acumulacions de pedres de diferents tipus i formes (llicorella, calcàries, sorrenques, granítiques, etc.), de 15-20cm, que apareixen dipositades a l'argila sense cap

* AMAIA BORDAS PALAREA i NATALIA SALAZAR ORTIZ (arqueòlogues a ArqueoCat SL), arqueoocat@arqueoocat.com.

1. L'empresa d'arqueologia ArqueoCat SL, sota la direcció tècnica de l'arqueòloga Natalia Salazar, la supervisió tècnica de l'arqueòloga Amaia Bordas i la coordinació del Servei d'Arqueologia del Museu d'Història de la Ciutat, executà una fase preventiva de sondeigs arqueològics (2003) al solar propietat del Grup Núñez i Navarro ubicat al carrer Reina Amàlia núm. 16-16bis, dins d'una àrea considerada Zona d'Interès Arqueològic, al terme municipal de Barcelona. Aquesta actuació posà al descobert restes de cronologia moderna, baixmedieval i neolítica, vestigis que van ser considerats suficients per justificar l'interès arqueològic del solar, que derivà en la realització d'una excavació en extensió de caire preventiu (2004).

2. Pel que fa a la seqüència geològica concreta del jaciment, els materials trobats pertanyen al quaternari antic del Pla de Barcelona, el qual es caracteritza per la repetició del cicle tortorà-llims-argiles, on el tortorà és una concentració de nivells de carbonat deguda a l'evaporació d'aigua en antics sòls.

3. Aquest és el cas de l'estany del Cagalell, el qual existí al peu de la muntanya de Montjuïc, limitant a l'est per la Rambla abans que s'urbanitzés el Raval, ja en època medieval.

4. L'ocupació contemporània del solar està representada al subsòl arqueològic per tota una sèrie d'estructures soterrades (clavegueram, fosses sèptiques i fonamentacions) que van sobreviure a l'enderroc de l'edifici que s'hi aixecava. Es tractava d'una casa-fàbrica, típic producte arquitectònic de la industrialització del Raval al segle XIX. Amb anterioritat, des d'època medieval, el barri s'havia caracteritzat per una minsa ocupació urbana del seu sòl, on destacava, entre una gran explanada d'horts i vinyes, alguna explotació agrària de petites dimensions, exceptuant, és clar, els terrenys de conreu que senyorejaven el monestir de Sant Pau del Camp. D'aquests terrenys haurien format part les parcel·les del carrer Reina Amàlia, incloent-hi el núm. 16-16bis. Està igualment documentat el fet que en aquesta zona destacava la creació d'un hort especial, situat a tocar de la muralla i dedicat al conreu de plantes medicinals, que es coneixia amb el nom de Jardí Botànic (CABALLÉ, 2001: 10).

Imatge 1

Quadre resum amb les plantes de les estructures neolítiques. Planimetria: -ArqueoCat SL- (Ignasi Camps).

mena de material que les lligui. Les pedres no apareixen alterades per l'acció del foc, i l'argila no està rubefactada. Tampoc s'hi han trobat associats carbons o cendres. Entremig de les pedres, s'ha documentat abundant material ceràmic, macrofauna, malacofauna, i conjunts d'indústria lítica tallada. Basant-nos en la tipologia ceràmica, hem assignat a aquest conjunt d'estructures una cronologia provisional corresponent al neolític final (3500-2500 cal BC. Verazià). La funcionalitat de les estructures ens és de moment desconeguda, almenys fins que se'n porti a terme l'estudi en profunditat a partir de possibles paral·lels. Amb les dades obtingudes, trobem agosarat interpretar aquestes estructures com a fogars, ja que l'absència d'indicis d'activitats de combustió és irrefutable a nivell analític. El que podem destacar és que aquestes singulars acumulacions de pedres han aparegut concentrades a l'angle sud-oest del solar dipositades directament a l'argila de formació purament geològica i sense estar associades a cap altra resta

d'origen antròpic. Presenten una acotació homogènia entre elles: al voltant dels 23,90 msnm. De fet, resulta remarcable que entre estructures el terreny sigui totalment verge i que només es trobi material a les acumulacions de pedres. El resultat de l'anàlisi de les mostres d'argila recollida dins i fora de les estructures denota un terreny molt poc modificat antròpicament, la qual cosa fa deduir que aquestes acumulacions de pedres amb material neolític són punts aïllats d'abandó o dipòsit, sense més especificacions (Enrich et alii, 2004: 41).

Volem destacar l'interès de l'estructura u.e. 137 (imatges 2 i 3), tant per les dimensions com pel material que s'hi ha registrat (fragments d'una gerra de mida mitjana, subsfèrica, utilitzada per a l'emmagatzematge; un molí barquiforme amb la mà de mola, un possible pes de xarxa de pescar, làmines de sílex, restes de fauna i malacologia marina). Donada la potència de l'estructura (0,50m aprox.) un primer nivell de pedres amb abundants restes

Imatge 2
L'estructura neolítica u.e. 137. Fotografia: -ArqueoCat SL- (Natalia Salazar).

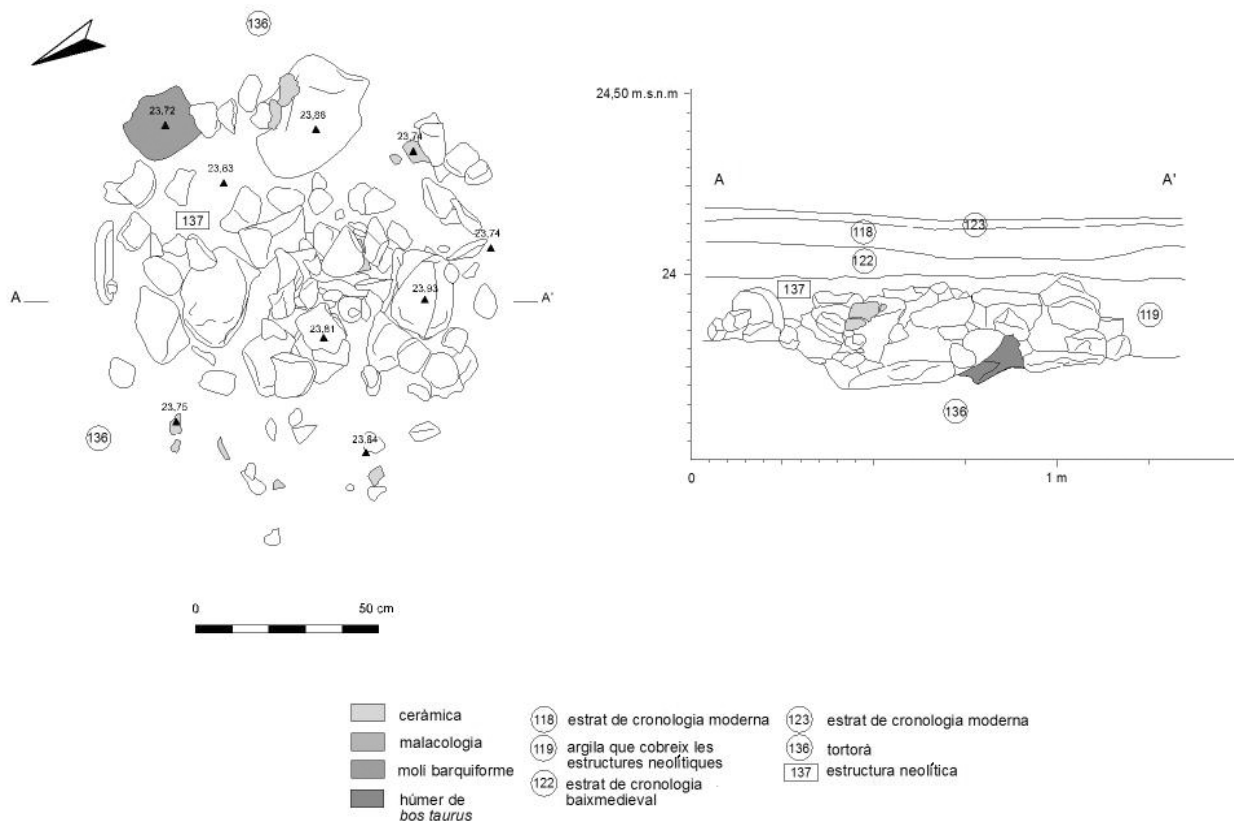
ceràmiques, malacològiques i lítiques fou documentat, coordinat i desmuntat per deixar al descobert la base de l'estructura, de clara forma circular.

EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC⁵

El conjunt ceràmic estudiat (imatge 4) procedeix de les estructures i de l'estrat que les cobria i presenta un estat de fragmentació molt elevat. El material correspon tant a material informe com a material amb forma. En total podem parlar d'11 peces: 4 pertanyen a l'estructura 125 i 7 a l'estructura 137.

En general, tipològicament cal destacar els diversos exemplars localitzats de gerres de mida mitjana, subsfèriques, utilitzades per a l'emmagatzematge (imatges 4 i 5). Són peces de pasta grollera, concrecionada amb desgreixant de mica i quars. Presenten una superfície externa marró allisada i una superfície interna negra i allisada. Tenen la vora arrodonida, i la tècnica decorativa es basa en elements en relleu aplicats sobre la superfície de la ceràmica. Les gerres de Reina Amàlia mostren dos tipus de decoració aplicada: la de cordó horitzontal que circumda el vas per sota de la vora, segurament per facilitar-ne la pressió

5. Volem agrair l'assessorament científic prestat per la Dra. M. Àngels Petit a l'hora d'interpretar els materials arqueològics.

Imatge 3
Planta i secció de l'estructura u.e. 137. Planimetria: -ArqueoCat SL- (Ignasi Camps).

i el transport; i la de llengüeta. Els grans recipients del neolític final, en efecte, tenen generalment formes subesfèriques i cilíndriques amb fons convexos i se'ls aplica cordons llisos, cordons i llengüetes, etc. Trobem exemplars similars en altres jaciments de Catalunya i del Sud de França (Martín, 1980; Martín, 1992).

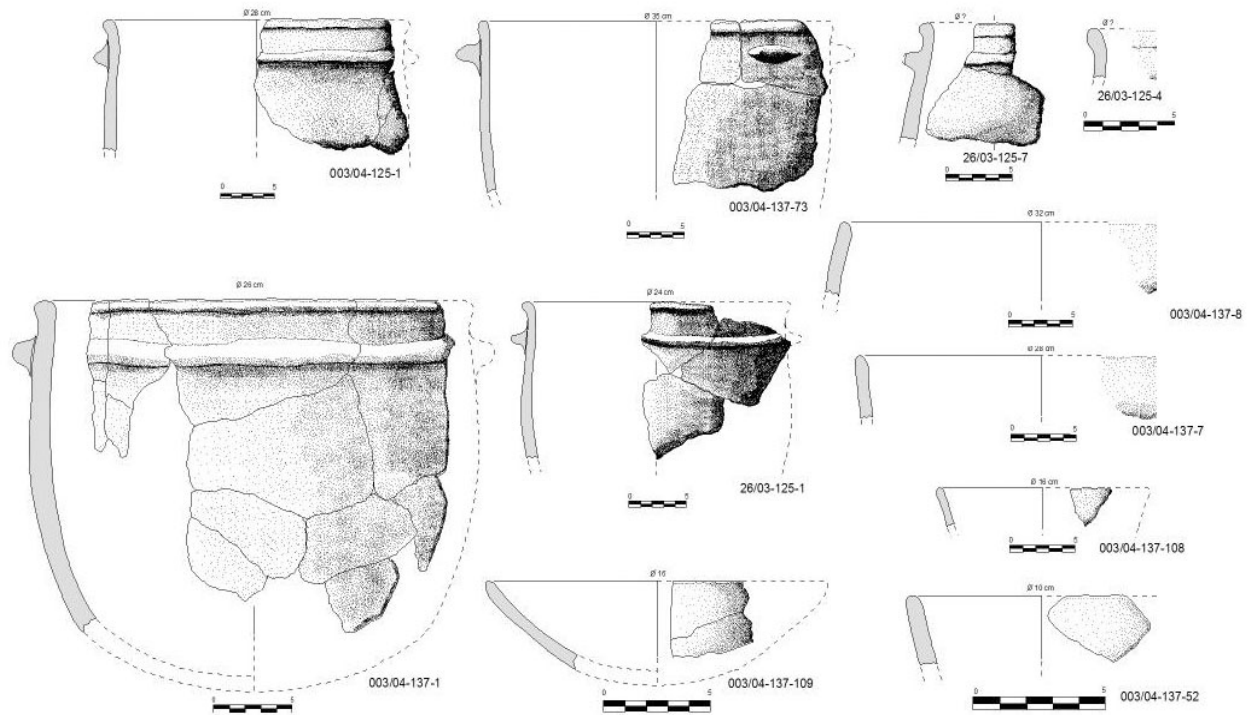
D'entre aquest conjunt ceràmic, destaca una peça (imatge 6) que per les seves característiques, tant compositives com formals, sembla més propera al neolític mitjà que no pas al neolític final. Es tracta d'un plat amb llavi arrodonit. La pasta és de color negre acurada amb desgreixant de mica daurada i quars. Mostra un gruix de paret de 2 mm, una superfície externa negra brunyida i la interna negra brunyida.

La presència d'indústria lítica tallada al jaciment és escassa. Tenim una rascadora elaborada sobre jaspi amb retocs simples i tres làmines de sílex (melat, blanc i negre) també amb retocs simples. La làmina de sílex negra possiblement està cremada. (imatge 7).

Pel que fa al macroutillatge lític, en el conjunt estudiat és possible establir-ne diversos grups: utilatge de mòlta (molins i mans de molí, percussors), utilatge per al treball de la fusta (destrals) i altres materials (plaquetes, còdols, pes de xarxa...).

Entre l'utilatge de mòlta destaquen els dos molins barquiformes de mà (de gres, segurament de la muntanya de Montjuïc) que es relacionen principalment amb la transformació del gra (imatge 8). També es poden utilitzar, però, per a triturar minerals. S'hi van trobar associades les respectives mans de molí, una d'elles de granit.

Gràcies a les analítiques a què s'han sotmès els dos percussors trobats, hem pogut determinar que van ser utilitzats tant com instrumental per a elaborar altres eines com per a moldre gra, és a dir, van esdevenir mans de molí reciclades (Enrich et alii, 2004: 22). Destaca, també, la presència d'una destrall de corniana relacionada amb el treball de la fusta.

Imatge 4

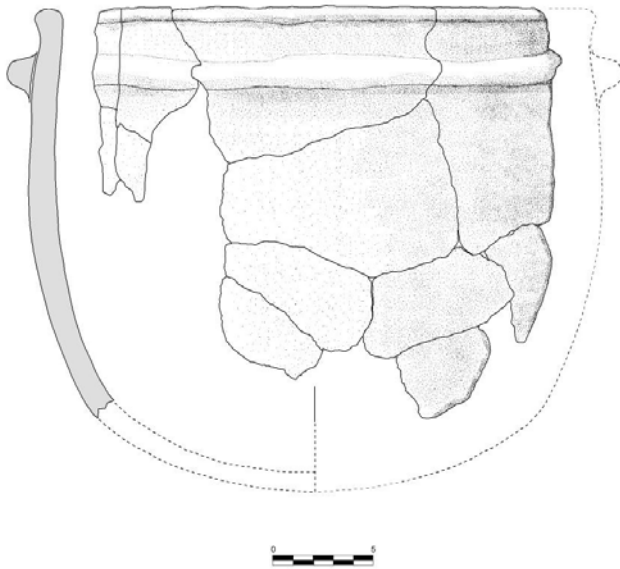
Formes ceràmiques de cronologia neolítica provinents de Reina Amàlia 16-16b. Dibuix i fotografia: -ArqueoCat SL- (Amaia Bordas i Natalia Salazar).

Altres materials que creiem dignes de menció serien una plaqueta d'esquist, dos possibles brunyidors de ceràmica, un d'ells de granit, i com a element destacat, un pes de gres amb solc perimetral per a suspensió, possiblement per a pescar amb xarxa (imatge 9). No és estrany trobar una peça d'aquestes característiques en aquest jaciment si tenim en compte la seva antiga situació costanera. Una peça com aquesta va ser trobada al jaciment de les mines prehistòriques de Gavà (Gavà, Baix Llobregat) (Bosch, Estrada, Juan-Muns, 1999) i al jaciment del carrer de la Riereta, 37-37 bis (Barcelona) (González, 2005).

LES RESTES FAUNÍSTIQUES

Pel que fa a les restes de malacofauna marina⁶ (imatge 10) l'anàlisi s'ha portat a terme sobre una mostra de 31 restes de conques marines. S'han identificat fins a sis espècies diferents. La majoria del conjunt hauria estat recol·lectat en zones sorrenques (actualment el jaciment està molt proper a la costa, i possiblement, en el moment en què va ser ocupat encara ho devia estar més). Cal assenyalar que no es tracta d'un conjunt de restes alimentàries, ja que en un percentatge altíssim les restes estan molt erosionades, la qual cosa ens indica que les conques varen ser recol·

6. L'estudi dels espècimens d'origen marí trobats a Reina Amàlia ha estat realitzat per Alicia Estrada (ESTRADA, 2004: 33-38).

Imatge 5
Gerra d'emmagatzematge trobada a l'estructura 137. Dibuix: -ArqueoCat SL-
(Amaia Bordas i Natalia Salazar).

lides de la platja un cop mort l'animal. És difícil precisar quina en va ser la funcionalitat. Pel que fa a les restes de *Glycymeris*, majoritàries en el conjunt amb un 68%, és habitual trobar grans acumulacions de valves d'aquest bivalve, des de fases inicials del neolític fins a època ibèrica (Orri, Estrada, 2004). No ha estat possible identificar les valves a nivell d'espècies, ja que estan molt rodades. Hem d'assenyalar que en alguns casos estan perforades, tot i que no antròpicament, i podrien haver estat utilitzades com a element ornamental. No en descartem tampoc l'ús com a petit contenidor, com podria ser el cas de la conquilla de *Pecten jacobaeus*, tot i que la valva plana, la que hem estudiat, no seria la més adequada per aquesta funció. Hem de destacar la presència de les restes de *Charonia nodifera*, el corn marí. És un cargol comestible, per tant, no hem de descartar-ne la recollida amb aquesta finalitat. Tot i així, cada cop és més habitual trobar-ne les conquilles manipulades antròpicament

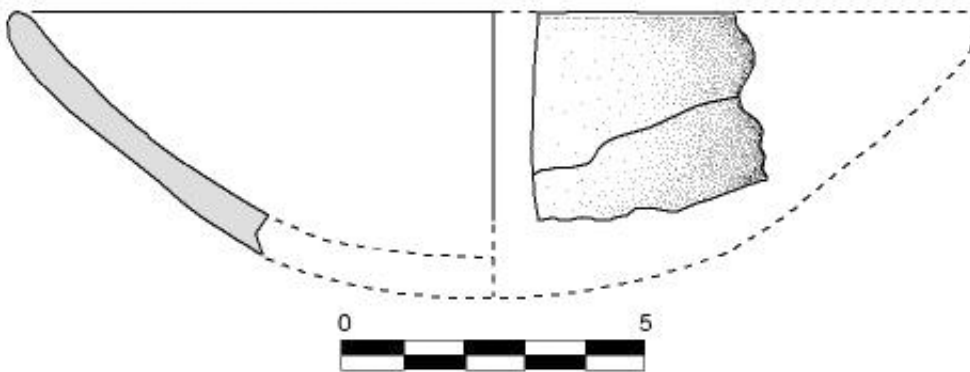
(amb l'apex retallat) per tal d'utilitzar-lo com a instrument musical o per fer senyals sonors (Bosch, Estrada, Juan-Muns, 1999). En el cas, però, de les restes estudiades, la part anatòmica conservada (fragments de l'última volta i la columel·la) no ens permet fer aquesta apreciació en el seu ús.

L'estudi de les restes òssies⁷ s'ha realitzat sobre una mostra de 15 fragments localitzats en dues de les estructures neolítiques (U.E: 137 i 138). Corresponen a mamífers de mida mitjana i gran que presenten un alt grau de fragmentació. Se n'han identificat quatre, que pertanyen a l'espècie *Bos taurus*. Estaríem parlant d'un nombre mínim de 2 individus, que, a més, tenen una certa coincidència en l'edat de mort. L'individu de l'estructura 137 hauria mort sense superar els 12-18 mesos i l'individu de l'estructura 138 entre 24-30 mesos. Aquestes dades corroborarien, fins a un cert punt, les transformacions ramaderes que en altres jaciments s'observen per aquests moments finals del neolític, amb una tendència en l'augment de la importància dels bovins.

Conclusions

El jaciment del carrer Reina Amàlia 16-16 bis seria un assentament costaner, molt pròxim a la línia del mar. Les dades arqueològiques que se n'han recuperat no permeten explicar la fàcies neolítica del jaciment en la seva totalitat. El fet, però, és que ens trobem cronològicament al neolític final, per la qual cosa aquesta troballa completa la periodització del neolític barcelonès, una zona on, fins ara, no s'havia documentat cap resta amb aquesta datació. Cal recordar que al jaciment prehistòric de Sant Pau del Camp (el més proper a la zona) no es registra aquesta fase. Malgrat tot, cal tenir en compte que ens trobem davant d'un conjunt d'estructures molt arrasades i de funcionalitat desconeguda, amb un nombre poc elevat de restes materials associades. Destaquen les estructures 125 i 137 per l'estat de conservació i pels materials arqueològics que han aportat. Són acumulacions de pedres amb forma circular, amb restes de materials arqueològics –destaca la gerra trobada a l'estructura 137 (imatge 5)–, sense presència de cendres ni restes de carbons, per la qual cosa la seva utilització com a forns o possibles llars de foc queda descartada des de bon principi.

7. L'anàlisi de les restes òssies de fauna documentades al jaciment ha estat realitzat per Jordi Nadal (NADAL, 2004: 39-40).

Imatge 6

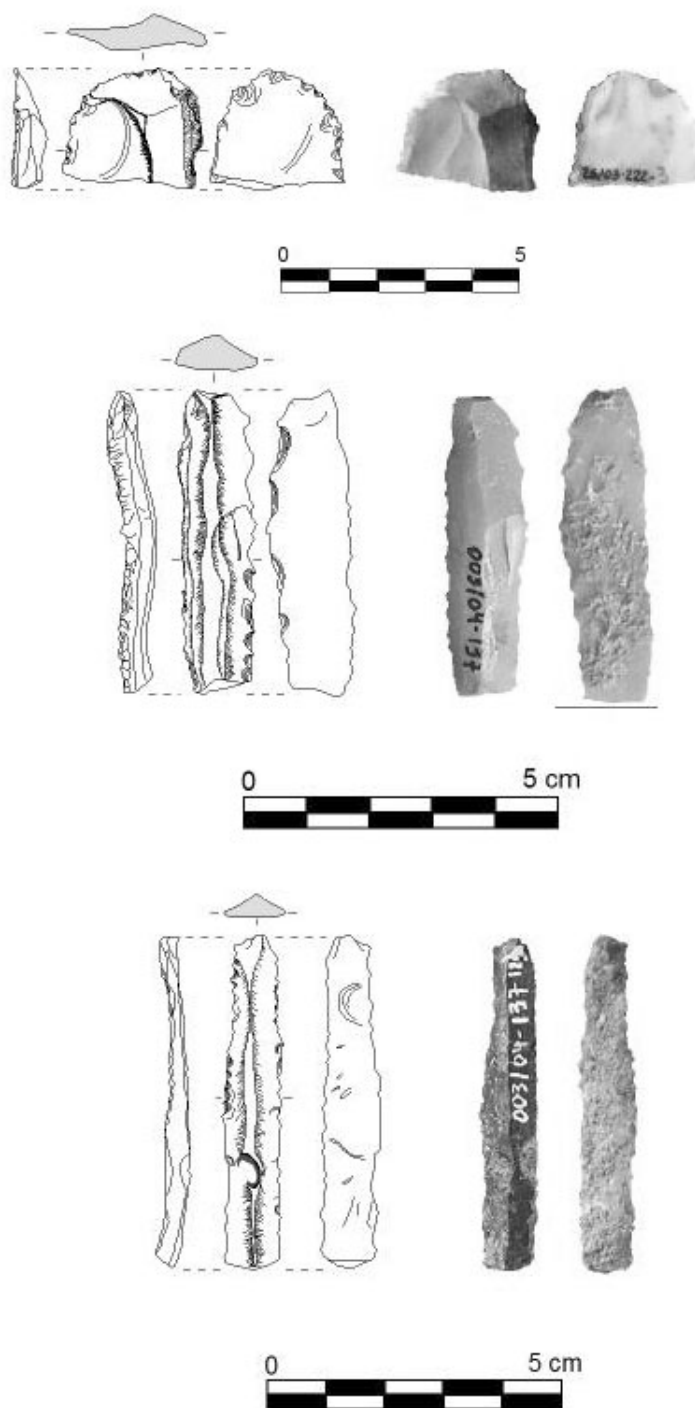
Plat del Neolític mitjà trobat a l'estructura 137. Dibuix: -ArqueoCat SL- (Amaia Bordas i Natalia Salazar).

La seva interpretació és força complexa, ja que estem parlant d'unes restes aïllades. Potser podríem apuntar com a hipòtesi, encara que amb molta cautela, que es podria tractar d'un tipus d'estructura de fixació de vasos grans com la que ha estat localitzada al jaciment de la Riera de Masarac (Pont de Molins, Alt Empordà) (Tarrús, Chinchilla, 1985). En general, acostumen a ser fosses de fondària escassa que poden tenir dimensions diverses. Però en el nostre cas, com ja hem assenyalat, la manca de cendres i de restes faunístiques fa descartar la possibilitat que es tracti de sitges o d'estructures de combustió.

Recentment s'han trobat estructures semblants a les documentades a Reina Amàlia a l'excavació arqueològica preventiva realitzada al carrer Riereta, 37-37 bis de Barcelona. Les estructures 17 i 11 d'aquest darrer jaciment també es corresponen amb acumulacions de pedres, una d'elles clarament circular (González, J. 2005).

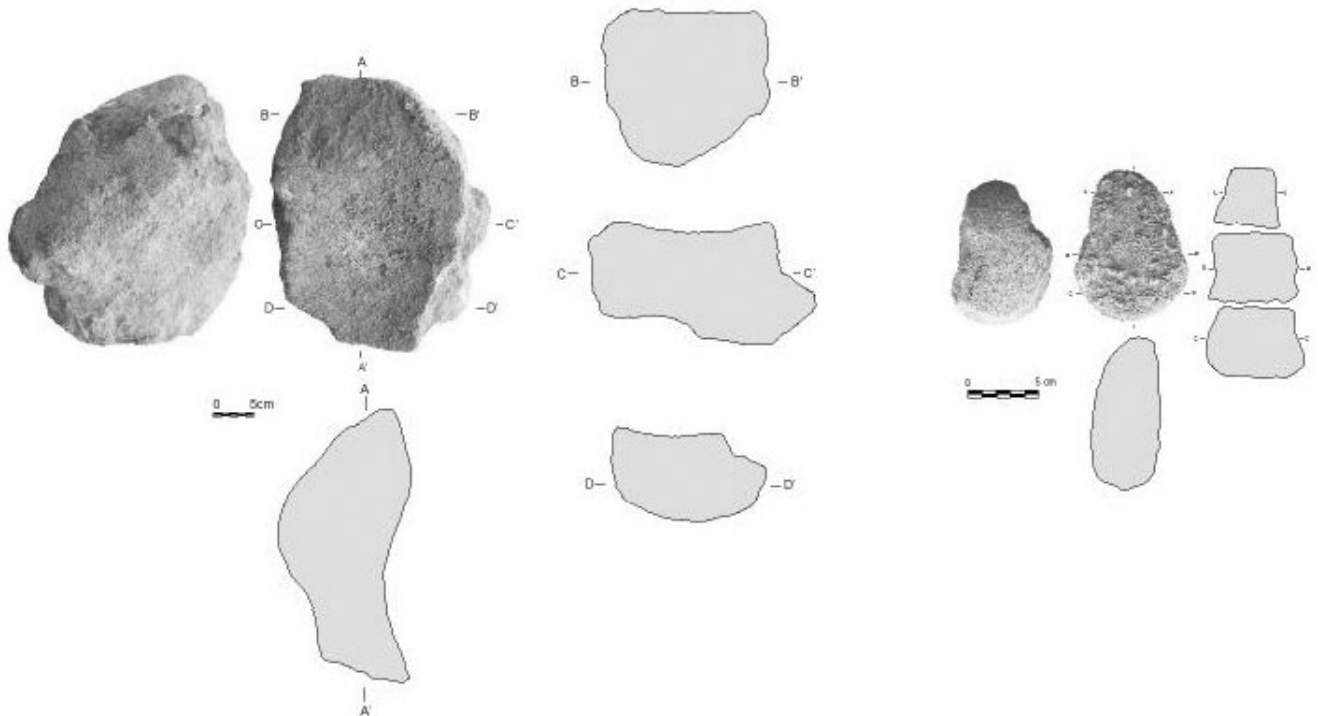
Malgrat l'escassetat de les restes òssies, la seva presència confirma l'existència d'una ramaderia instaurada ja a la zona des d'inicis del neolític (Albizuri, Nadal, 1993). L'analítica de malacologia d'origen marí ha demostrat el desenvolupament d'una activitat clarament relacionada amb l'antiga proximitat del jaciment a la costa: la recollecció de mol·luscs.

El material arqueològic recuperat (bàsicament la tipologia ceràmica) ens marca un horitzó de neolític final. Encara que aquestes restes siguin escasses des d'un punt de vista numèric, resulten altament significatives dins del context d'una Barcelona prehistòrica encara mal coneguda per l'arqueologia; les troballes de jaciments i les intervencions realitzades es limiten a uns quants punts aïllats, emmarcats en el context de grans excavacions de jaciments medievals i moderns, i a un únic jaciment complex i amb personalitat pròpia (Sant Pau del Camp), malauradament encara per estudiar. A aquest últim cal sumar-hi la recent excavació realitzada al carrer Riereta, que no deixa de ser una continuació d'aquest important jaciment del Raval barceloní i del qual esperem noves i interessants aportacions. Reina Amàlia s'afegeix a aquest context, tot i ser un jaciment d'extensió modesta, i esdevé el primer jaciment prehistòric que avui en dia ofereix una visió interdisciplinària del neolític final a Barcelona.

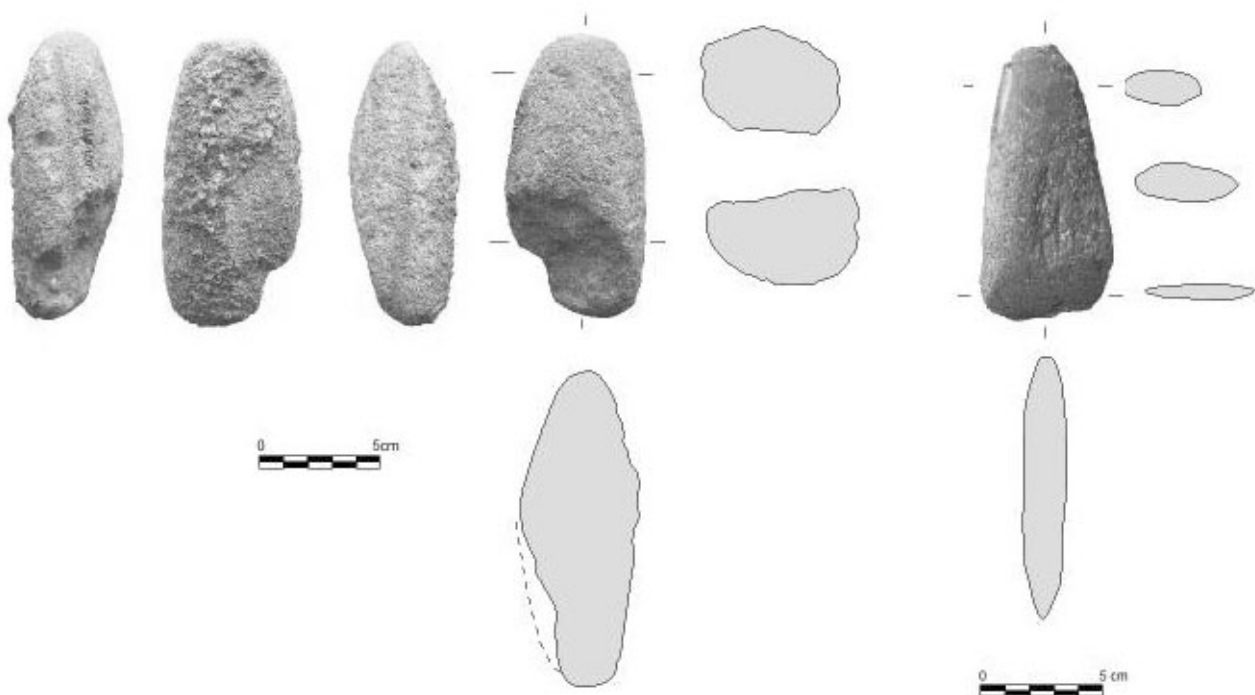

Imatge 7

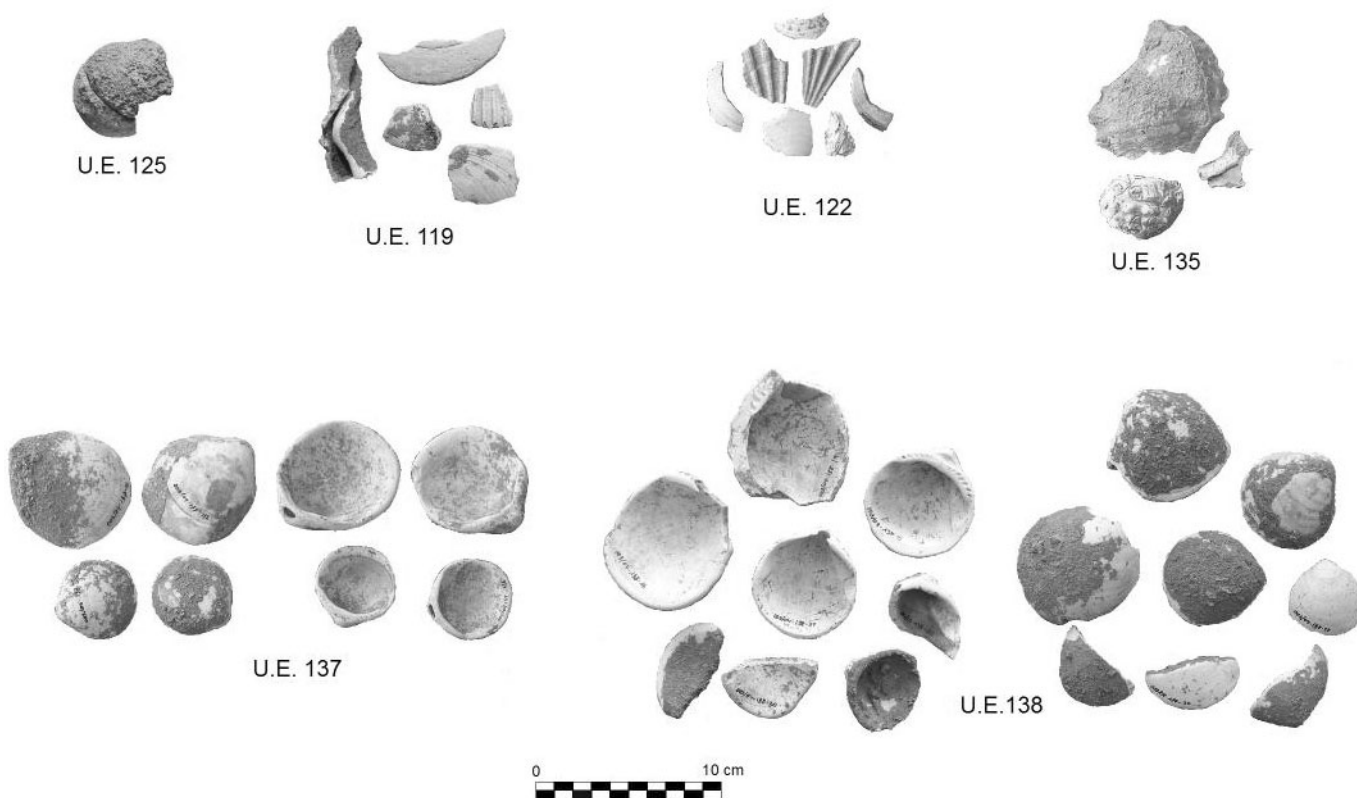
Rascadora de jaspí i làmines de sílex. Dibuix i fotografia: -ArqueoCat SL- (Amaia Bordas i Natalia Salazar).

Imatge 8
Molí barquiforme i mà de mola associades a l'estructura neolítica u.e. 137. Dibuix i fotografia: -ArqueoCat SL- (Amaia Bordas i Natalia Salazar).

Imatge 9
Pes de xarxa associada a l'estructura neolítica u.e. 137 i dretal associada a l'estructura neolítica u.e. 138. Dibuix i fotografia: -ArqueoCat SL- (Amaia Bordas i Natalia Salazar).

Imatge 10
 Conjunt de malacologia marina trobada al jaciment. Fotografia: ArqueoCat SL- (Natalia Salazar).

BIBLIOGRAFIA

ALBIZURI, S.; NADAL, J. 1993. "Resultats de l'estudi arqueozoològic del jaciment Caserna de Sant Pau (Barcelona)". *Pyrenae*, 24. (Barcelona), p. 79-85.

ÁLVAREZ, A.; CLOP, X. 1994. "Estudi petrogràfic de la indústria lítica i del macroutillatge lític al Neolític Potscardial a les Mines Prehistòriques de Gavà (Baix Llobregat)". *Rubricatum*, 0, p. 231-254.

BORDAS, A.; SALAZAR, N. 2005. *C/ Reina Amàlia 16-16bis. Barcelona, Barcelonès. Febrer-març 2003, Febrer-abril 2004. Memòria dels sondeigs arqueològics (codi: 026/03) i de l'excavació arqueològica en extensió (codi: 003/04)*. Inèdita.

BOSCH, J.; ESTRADA, A.; JUAN-MUNS, N. 1999. "L'aprofitament de recursos faunístics aquàtics, marins i litorals, durant el neolític a Gavà (Baix Llobregat)". *Saguntum. Actes del II Congrés del Neolític a la Península Ibèrica*. (Universitat de València, València). p. 77-83.

CABALLÉ, F. 2001. *Estudi Històrico-Arquitectònic de la finca núm. 16-16bis del carrer de Reina Amàlia de Barcelona*. (Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona). Inèdit.

CARBONELL, E.; CEBRIÀ, A.; SALA, R. 1997. *El taller de jaspis del Morrot de Montjuïc: primers indicis de pro-mineria al paleoestuari del Llobregat*. Centre d'Arqueologia de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona.

- CLEYET-MERLE, J. 1980. *La préhistoire de la pêche*. Collection des Hesperides. Éditions Errance. París.
- ENRICH, J. *et alii*. 2004. "Estudi de diverses mostres procedents del jaciment de Reina Amàlia", dins BORDAS, A., SALAZAR, N. 2005. *C/ Reina Amàlia 16-16bis. Barcelona, Barcelonès. Febrer-març 2003, Febrer-abril 2004. Memòria dels sondeigs arqueològics (codi: 026/03) i de l'excavació arqueològica en extensió (codi: 003/04)*. Inèdit.
- ESQUINAS, F. (sense data). "Barcelona, una nueva génesis". Separata del núm. 25 de la revista *Barcelona. Metrópolis Mediterránea*.
- ESTRADA, A. 2004. "Estudi de la malacofauna marina procedent del jaciment del C/ Reina Amàlia, 16-16bis (Barcelona)", dins BORDAS, A., SALAZAR, N. 2005. *C/ Reina Amàlia 16-16bis. Barcelona, Barcelonès. Febrer-març 2003, Febrer-abril 2004. Memòria dels sondeigs arqueològics (codi: 026/03) i de l'excavació arqueològica en extensió (codi: 003/04)*. Inèdit. p. 33-38.
- GIBAJA BAO, J.F.; PALOMO, A. 2003. *Comunidades Neolíticas del Noreste de la Península Ibérica. Una aproximación socio-económica a partir del estudio de la función de los útiles líticos*. Bar International Series 1140. Oxford.
- GONZÁLEZ, J. (2005). *C/ de la Riereta ,37-37bis - C/ Sant Pau 84 (Barcelona). Març-juny de 2005. Codi: 010/05. Informe preliminar de la intervenció arqueològica*. Inèdit.
- GRANADOS, O.; PUIG, F.; FARRÉ, R. 1993. "La intervenció arqueològica a Sant Pau del Camp: un nou jaciment prehistòric al Pla de Barcelona". *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*. (Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona), p. 27-38.
- GUILAINE, J. [dir.]. 1980. *Le Groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne*, Ed. du CNRS. París.
- MARTÍN, A. 1980. "Le Verazien en Catalogne", dins *Le Groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne*, Ed. du CNRS. París, p. 76-82.
-(1992): "Estrategia y culturas del Neolítico Final y Calcolítico en Cataluña", dins *Aragón/Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la prehistoria*, Institución Fernando el Católico. Saragossa, p. 389-397.
-(1990): "El Neolítico i el Calcolítico al Vallès". *Revista d'Arqueologia Limes*, núm. 0, p. 9-21.
- MARTÍN, A.; PETIT M. A; MAYA J. L. 2002. "Cultura material. Economía i intercanvis durant el III mil·lenni aC a Catalunya", dins de *Pirineus i veïns al tercer mil·lenni aC de la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. Actes del XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, (10-12 de novembre de 2000)*, (Ed. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà), p. 295-321.
- NADAL, J. 2004. "Anàlisi d'algunes restes òssies procedents del jaciment de Reina Amàlia, 16-16bis", dins BORDAS, A.; SALAZAR, N. 2005. *C/ Reina Amàlia 16-16bis. Barcelona, Barcelonès. Febrer-març 2003, Febrer-abril 2004. Memòria dels sondeigs arqueològics (codi: 026/03) i de l'excavació arqueològica en extensió (codi: 003/04)*. Inèdit, p. 39-40.
- OROZCO, T. 1993. "El utillaje pulimentado y el instrumental de molienda". *Saguntum* 26, p. 99-107.
- PUIG F.; ANFRUNS, J.; FARRÉ, R.; PRADA, J.L. 1993. *El jaciment prehistòric de Sant Pau del Camp*. Servei d'Arqueologia de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona.
- TARRÚS, J. 1985. "Consideracions sobre el Neolític Final-Calcolític a Catalunya (2500-1800 a.C)". *Cypsela*, V, p. 47-57.
- TARRÚS, J., i CHINCHILLA, J. 1985. *El jaciment a l'aire lliure del Neolític Final de Riera Masarac (Pont de Molins, Alt Empordà)*. Ed. Empúries, 47, Alt Empordà, p. 42-69.
- VILLALBA, M. J.; BAÑOLAS, L.; ARENAS, J., ALONSO, M. 1986. "Les mines neolítiques de Can Tintorer (Gavà). Excavacions 1978-80". *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, 6. Barcelona.